
STRAIPSNIAI

KUR BUVO LIETUVOS ŽEMĖ?

Tomas Baranauskas

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-2001 Vilnius

ĮVADAS

XIII a. šaltiniai paliko labai nedaug duomenų apie to meto Lietuvos valstybės politinę administracinę struktūrą, kurioje dar tebebuvo išlaikytos ankstesnio laikotarpio žemių ribos. Ypač svarbu nustatyti pirminės Lietuvos žemės teritoriją, kurioje prasidėjo Lietuvos istorija ir kuri buvo XIII a. Lietuvos valstybės branduolys.

Pirmasis į Lietuvos žemės siaurąją prasme egzistavimą atkreipė dėmesį ir jos ribas apibrėžti pabandė Henrykas Łowmiański¹. Jo išvadamis dažniausiai remiamasi iki šiol, nors konkreti Lietuvos žemės lokalizacija jo studijoje buvo menkai argumentuota. H. Łowmiański panaudojo ne visus šią problemą spręsti padedančius rašytinius šaltinius, negalėjo atsižvelgti ir į tuo metu dar menkai ištirtus archeologinius duomenis. Sprendžiant Lietuvos žemės ribų problemą iki šiol nepanaudoti dialektologijos duomenys, o jie šiuo atveju gali būti naudingi. XIII a. šaltiniuose fiksuojami asmenvardžiai atspindi tarmines ypatybes, kurios gali padėti lokalizuoti žmones, per kuriuos šie vardai pateko į metraščius. Šio straipsnio tikslas – panaudojant naujus šaltinius peržiūrėti Lietuvos žemės siaurąją prasme lokalizacijos problemą.

HENRYKO ŁOWMIAŃSKIO LIETUVOS ŽEMĖS LOKALIZACIJA IR JOS KRITIKA

Sunku suskaičiuoti, kiek kartų Lietuvos žemė siaurąją prasme paminėta rašytiniuose šaltiniuose, nes ne visada galima atskirti, kur apie Lietuvos žemę kalbama siaurąją, o kur – plačiąją prasme. H. Łowmiański atkreipė dėmesį į du akivaizdžiausius Lietuvos žemės siaurąją prasme paminėjimus:

1. Eiluotoje Livonijos kronikoje aprašytas 1250 m. Livonijos kryžiuočių žygis „per Nalšią į Lietuvą“ (*durch Nalsen kein Littowen*), kurioje buvo apgulta neįvardyta Mindaugo pilis (*der kunic in siner burge lac*), o nužygiuota buvo taip toli, kad iki pat kronikos parašymo laiko (apie 1295 m.) kryžiuočiai taip toli nebebuvę nužygiavę (*da nie cristen her hin quam, / die brudere man da wol vernam*)² (po šio tolimiausias Livonijos kryžiuočių antpuolis, surengtas 1279 m., siekė Kernavę³).

2. Voluinės metraštyje aprašytas 1259 m. Burundajaus vedamų totorių žygis, kurio metu totoriai bei Voluinės rusinai nusiaubė „Lietuvos ir Nalšios žemę“ (*воеваши землю Литовьскую и Нальщаньску*)⁴.

Iš šių šaltinių galima padaryti išvadą, kad Nalšia buvo Šiaurės Aukštaitijoje, o Lietuva – Pietų Aukštaitijoje, piečiau Kernavės (bet nebūtinai Kernavės kryptimi). Užuot apsiribojęs šia paprasta išvada, H. Łowmiańskis nusprendė pasakyti daugiau – Nalšia esą apėmė vėlesnių Breslaujos ir Ašmenos pavietų teritoriją.

Priskirti Nalšią Ašmenos pavieto teritorijai jį paskatino Voluinės metraščio užuomina apie Burundajaus žygį, kuris neva rodo, jog Nalšios žemė tęsėsi toli į pietus. Argumentas akivaizdžiai silpnas: nėra jokių duomenų, kad Nalšią totoriai rado būtent Ašmenos krašte. Atsižvelgiant į jų žygių mastus, jiems nieko nereikė išiveržti ir į toliau šiaurėje esančias Lietuvos sritis, juo labiau kad popiežiaus Aleksandro IV 1260 m. bulėje nurodoma, jog totoriai nuniokojo didesnę Lietuvos valstybės dalį (*Lettoviam iam pro maiori parte destruxisse noscuntur*)⁵. Vėliau Romas Batūra dar pabandė šią Nalšios lokalizaciją papildomai argumentuoti Nalšios pavadinimą primenančiais Galšios (Alšėnų) pilies bei Alsio ežero (9 km į Vakarus nuo Pastovių) vietovardžiais Ašmenos krašte⁶ neneigdamas, kad tai tėra tik paprastas sąskambis: „Nors tiesioginio etimologinio ryšio šiuose vietovardžiuose, matyt, rasti negalime, tačiau pateikti faktai, atrodo, bent iš dalies kalba apie tam tikrą minėtos teritorijos vientisumą“⁷. Be abejo, tokia keista argumentacija negali sustiprinti H. Łowmiańskio hipotezės.

Šitaip lokalizavus Nalšią, Aukštaitijos pietuose Lietuvos žemei liko tik vėlesnės Trakų kunigaikštystės teritorija. Su ja H. Łowmiańskis be jokios papildomos argumentacijos ir susiejo pirminę Lietuvos žemę. Toliau jam beliko, pasirėmus 1387 m. Jogailos privilegija Skirgailai, nustatyti pirmines Trakų kunigaikštystės ribas⁸. Tokiu būdu buvo apibrėžta nedidelė teritorija tarp Nemuno, Neries ir Merkio upių, kuriai priskirtas Lietuvos vardas.

H. Łowmiańskis neatsižvelgė į ankstyvesnių (XI–XII a.) šaltinių duomenis, kurie kalba apie Lietuvą iki Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės susidarymo, taigi dar neatsiradus Lietuvai plačiąja prasme⁹. Nors ankstyvieji Lietuvos paminėjimai (1040, 1044, apie 1110, 1131, 1159, 1162 ir 1180 m.¹⁰) yra negausūs ir geografiškai nekonkretūs, visi jie susiję su Lietuvos ir Rusios santykiais, o tai rodo Lietuvos ir Rusios kaimynystę. Apie tą kaimynystę tiesiogiai kalba Kvedlinburgo analų 1009 m. įrašas, kuriame Lietuva minima pirmą kartą pranešant, kad šv. Brunonas nužudytas „Rusios ir Lietuvos pasienyje“ (*in confinio Rusciae et Litu-ae*)¹¹. Tačiau H. Łowmiańskio žemėlapyje Lietuvą nuo Rusios skiria XI–XII a. šaltiniuose neminima Nalšios žemė.

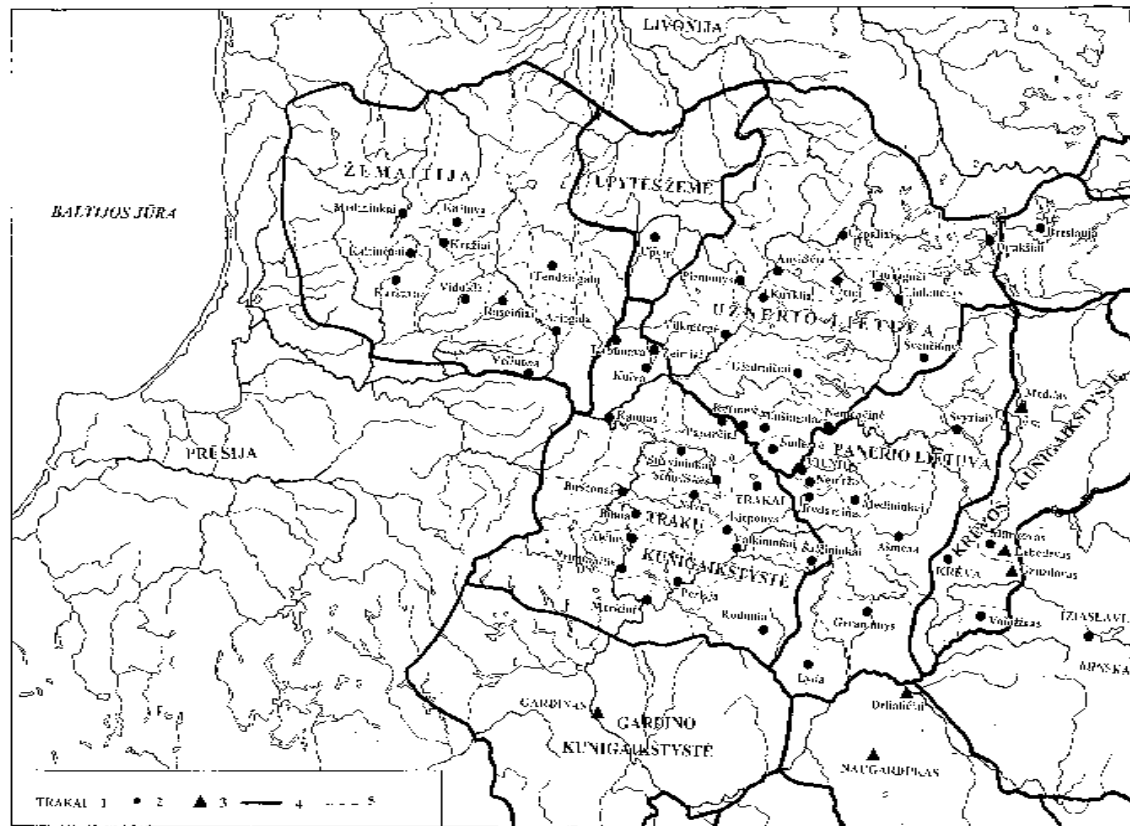
Jau Henrykas Paszkiewiczzius pastebėjo ir kitą H. Łowmiańskio pasiūlytos Lietuvos žemės lokalizacijos nelogiškumą: Lietuva H. Łowmiańskio sudarytame žemėlapyje pavaizduota mažesnė už Deltuvą ir Našią, nors turėjo būti didžiausia ir galingiausia iš aukštaičių žemių¹².

Tačiau nesant alternatyvios lokalizacijos, vėliau istoriografijoje vis dėlto įsigalėjo H. Łowmiańskio versija. Ją pastaruoju metu kiek pakoreguoti ir naujais argumentais pagrįsti pabandė Edvardas Gudavičius¹³. H. Paszkiewiczzius priekaištą jis tarsi įveikė praplėsdamas Lietuvos žemės ribas į Pietus ir Rytus nuo Merkio upės¹⁴, bet tai padaręs tik atmetė vienintelį pagrįstą H. Łowmiańskio teorijos elementą – Trakų kunigaikštystės ribų rekonstravimą (kaip minėta, jis buvo paremtas 1387 m. privilegijos analize). Kad nubrėždamas būtent tokias Trakų kunigaikštystės ribas H. Łowmiańskis nesuklydo, šiandien galima įsitikinti ir remiantis archeologiniais duomenimis. Nemuno, Neries ir Merkio tarpupyje pagal archeologinių paminklų išsidėstymą gerai išsiskiria palyginti nedidelė žemė. Palei Merkį dar ir dabar plyti dideli miškai, o XI–XIII a. čia irgi buvo dykra, aiškiai atskirianti ją nuo Lietuvos ir jotvingių žemių. Šiai žemei būdingi ir tam tikri materialinės kultūros savitumai (jotvingių substratas, miniatiūriniai piliakalniai)¹⁵. Tačiau ši nedidelė žemė vien dėl savo dydžio yra netinkama Lietuvos žemės lokalizacijai.

NAUJA LIETUVOS ŽEMĖS LOKALIZACIJA (ISTORINIAI IR ARCHEOLOGINIAI DUOMENYS)

Aptarti H. Łowmiańskio teorijos nesklandumai verčia peržiūrėti Lietuvos žemės lokalizavimo problemą. Visų pirma reikėtų atkreipti dėmesį į liudijimą, kad XIV a. pabaigoje Lietuva siaurąja prasme buvo laikoma tik Vilniaus kunigaikštystė. Tai matyti iš Vygando Marburgiečio kronikoje pateikto 1390 m. Vytauto ir kryžiuočių žygio aprašymo: „Tad minėtasis maršalas magistro įsakymu iš Gardino žygiuoja per Nerį į Lietuvą (*per Nergam in Lithwaniam*). Vytautas su saviškiais atvyko jiems į pagalbą, pereidami į Lietuvos krantą (*transeuntes in litore Lith[uanico]*), ir paėmė Maišiagalą, o paskui Kernavę, kurią lietuviai patys buvo sudeginę ir pasišalinę“¹⁶.

Iš šio aprašymo paaiškėja, kad 1390 m. Lietuva buvo dešiniajame Neries krante, o ne kairiajame, kaip turėtų būti pagal H. Łowmiańskio hipotezę. Tai iš pirmo žvilgsnio gali būti netikėta, nes į šiaurę nuo Neries XIII a. reikėtų ieškoti Deltuvos žemės. Čia reikia atsižvelgti į tai, kad XIV a. pabaigoje Lietuva siaurąja prasme jau buvo išsiplėtusi, bet vargu ar ji galėjo persikelti į kitą vietą. Todėl remiantis šiuo liudijimu pirminės Lietuvos žemės reikia ieškoti tik Vilniaus kunigaikštystės (vėliau – vaivadystės) ribose. XVI a. pradžioje Vilniaus vaivadystė buvo dalijama į dvi dalis: Užnerio ir Ašmenos pusę (M. Strykowskišas jas vadino atitinkamai Užnerio Lietuva ir Panerio Lietuva – *Litwa Zawilejska* ir *Litwa Powilejska*)¹⁷. Užneris – tai buvusios Našios, Deltuvos ir Neries žemių teritorijos¹⁸, tad Lietuvos žemę galima sieti su Panerio Lietuva (Ašmenos pusė)¹⁹. XIV a. ji galėjo apimti tik liuvių žemes, nes toliau į rytus buvo savarankiška Krėvos kunigaikštystė (minima 1341, 1381 m.)²⁰. Tokia Lietuvos žemės lokalizacija gerai dera su minėtu faktu, kad Lietuva ribojosi su Rusia (1 pav.).

1 pav. Lietuvos administracinis padalijimas XIV a. pabaigoje (valsčių ribos išvestos panaudojus retrospektyvinius duomenis pagal J. Jakubowskio, Z. Wojtkowiako, M. Spiridonovo XVI a. administracinio padalijimo tyrinėjimus): 1 – kunigaikštysčių centrai, 2 – valsčių centrai, 3 – vietovės, XIV a. šaltiniuose priskiriamos Rusiai, 4 – žemių (kunigaikštysčių) ribos, 5 – valsčių ribos

Pirminę Lietuvos sieną su Rusia bandė nustatyti daugelis tyrinėtojų, bet iki šiol ji vis dar nėra pakankamai aiški. Paskutinių studijų autoriai Jerzy Ochmański ir Petras Gaučas rėmėsi gerokai vėlesniais duomenimis, ypač vietovardžiais, todėl į jų rekonstruojamą etninę lietuvių plotą pateko didesnės teritorijos²¹. Šie tyrinėtojai nepakankamai įvertino XIV–XVI a. Lietuvai priklausiusiose Rusios žemėse vykusią intensyvią kolonizaciją, dėl kurios atsirado daug nuo pirminio etninio lietuvių ploto nutolusių „salų“ bei „pusiasalių“. Būdinga, kad tos „salos“ buvo katalikiškos – vadinasi, iki 1387 m. šie lietuviai buvo pagonys, o Rusios teritorijoje XI–XIII a. gyvenę etniniai lietuviai ar kiti baltai, net jei būtų išsaugoję savo kalbą, negalėjo likti pagonimis – stačiatikių bažnyčia čia įsigalėjo visuotinai. Kitas akivaizdus kolonizacijos bruožas – tokių vietovardžių, kaip *Žomoidz’, Žemotuki*, paplitimas minėtose lietuviškose „salose“. Jie atspindi kolonizaciją iš etninės Lietuvos gilumos.

Todėl apibrėžiant pirminę etninę lietuvių teritoriją, reikia atiduoti pirmenybę archeologiniams ir XIV a. istoriniams duomenims. XIV a. šaltiniai Rusiai priskiria šias etninės Lietuvos kaimynystėje esančias vietas:

1. Gardiną, 1364 m.: „...*marschalkus convocat copiam de longinquis in obsidionem Garten, temptans eciam super Rutenis*“ („...maršalas sukviečia svetimšalių kariuomenę Gardino apgulumui, kėsindamasis ir prieš rusinus“)²².

2. Naugarduką, 1314 m.: „...*venit ad terram Criwicie, et civitatem illam, que parva Nogardia dicitur, cepit...*“ („...patraukė į Krivičių žemę ir tą miestą, kuris vadinamas mažuoju Naugardu, užėmė...“)²³.

3. Deliatičius (prie Nemuno, į šiaurę nuo Naugarduko): „*Anno 1361 <...> transeunt in Russyam in terram Delitz...*“ („1361 metais <...> žygiuoja į Rusiją, į Deliatičių kraštą...“)²⁴. Apie 1385 m.: „...*bis czu Ywie, ouch Andrusken hoff <...>. Von dannen iij myle bis czu Dolletitsch des koninges hoff im lande czu Nowgarthen*“ („...iki Ivijos, taip pat Andriuškos dvaro <...>. Iš ten 4 mylios iki Deliatičių, karaliaus dvaro Naugarduko žemėje“)²⁵.

4. Lebedevą ir Gruzdovą (į vakarus nuo Molodečno), 1387 m.: „*Такожь на руской стороне городъ Менескъ Литовскогоя княженя весь... <...> Такожь село Лебедево, што и къ Лебедеву тягло и тягнетъ и што Лебедевская волостка, люди си и села тая околица, такожь Дмитриево село Груздовица, Анцыпорово село и Сколубино и Тургенево село, тые чытыре села и што къ нимъ тягло и тягнетъ*“ („Taip pat Rusios pusėje [suteikiame] Minsko miestą, priklausantį Lietuvos kunigaikštystei – visą... <...> Taip pat Lebedevo kaimą ir tai, kas Lebedevui priklausė ir priklauso, ir kas yra Lebedevo valsčiukas, visus tos apylinkės žmones bei kaimus, taip pat Dmitrijaus kaimą Gruzdovicą, Ancyporo kaimą, ir Skolubino, ir Turgenevo kaimą – tuos keturis kaimus ir kas jiems priklausė bei priklauso“)²⁶.

5. Medilą, 1378 m.: „...*contra Rutenos in districtu castris Mendelen, subditos et cooperatores paganorum*“ („... prieš rusinus Medilo pilies apygardoje, pagonių pavaldinius ir pagalbininkus“)²⁷.

Iš karto galima pastebėti, kad vien per šias vietas nubrėžta linija susiaurina J. Ochmański ir P. Gaučo rekonstruojamas ribas ir po 1566 m. nusistovėjusią politinę tikrosios Lietuvos (*Lithuania Propria*) teritoriją. XVI a. I pusės Markovo

pavietas, 1566 m. įtrauktas į Ašmenos pavieto sudėtį, XIV a. dar akivaizdžiai nepriklausė tikrajai Lietuvai – tai rodo Lebedevo ir Medilo priskyrimas Rusiai. Bet ir Gruzdovas, kurį Janas Jakubowski priskiria XVI a. I pusės Krėvos pavietui²⁸, XIV a. buvo Rusioje. Tai paribio kaimas, esantis arti Lebedevo, tad jo priskyrimą Krėvai galbūt galima kvestionuoti, tačiau kyla klausimas, kam XIV a. priklausė pats Markovo pavietas?

1324 m. laiške Rygai bei Livonijos vyskupams Gediminas Medilą vadina savo pilimi (*Medelo, castrum nostrum*), o toliau atskirai kalba apie Polocko žemę²⁹. Vadinasi, Medilas buvo tiesiogiai valdomas Gedimino ir nepriklausė nei Polockui, nei Minskui, kur dar 1326 m. minimi atskiri kunigaikščiai, priklausomi nuo Lietuvos (Polocke – Gedimino brolis Vainius, Minske – Vasilijus)³⁰. Kita vertus, XVI a. Krėvos pavietas akivaizdžiai per mažas, kad galėtume jį tapatinti su ta Krėvos kunigaikštyste, kurią Gediminas paliko Algirdui. Teritoriją, prilygstančią Kęstučiui atitekusiai Trakų kunigaikštystei, gausime tik prie XVI a. Krėvos pavieto prijungę Markovo pavietą (turbūt reikia prijungti ir 1566 m. į Ašmenos pavietą patekusį nedidelį Voložino pavietą). Toks jungimas visai logiškas, nes Gediminas Markovo–Medilo srities nepaskyrė jokiam kitam savo sūnui, o juk žinome, kad ją tiesiogiai valdė. Taigi XIV a. Rusiai priskiriamos Gruzdovo, Lebedevo ir Medilo vietovės priklausė Krėvos kunigaikštystei, kurią dėl to reikia laikyti Rusios dalimi. Ji dar prieš 1324 m. buvo įtraukta į Lietuvos didžiųjų kunigaikščių domeną. XVI a. Krėvos pavieto riba,ėjusi truputį į vakarus nuo Bokštų, Vyšniavo, Krėvos ir prie pat Smorgonės, paliekant pastarąją Krėvos pusėje, ir bus apytikrė Lietuvos žemės rytinė siena. Tikrosios Lietuvos dalimi laikytinas ir XVI a. I pusės Svyrių pavietas, nes jo teritorijai būdingi lietuviški pilkapiai³¹.

Vidines Lietuvos žemių ribas galima apibrėžti pagal archeologinių paminklų išsidėstymą, nes atskiras žemes ir valsčius skyrė didesnės ar mažesnės dykros (negyvenami arba retai gyvenami plotai – miškai ir pelkės)³². Pagal rašytinius šaltinius nustatčius apytikrą Lietuvos žemės lokalizaciją, galima bandyti įvardyti su Lietuvos žeme sietiną archeologinių paminklų grupę. Padėtį sunkina tai, kad didelė šios žemės dalis šiandien priklauso Baltarusijai, kurioje archeologiniai paminklai daug prasčiau suregistruoti negu Lietuvos Respublikos teritorijoje.

Į rytus nuo Neries žemės³³ ir į pietus nuo Nalšios (Ašmenos–Svyrių krašte) yra nemažas Rytų Lietuvos pilkapių kultūros plotas, kurį, matyt, ir reikėtų sieti su pirmine Lietuvos žeme. Ypač didelė lietuviškų pilkapių koncentracija yra Svyrių apylinkėse (tarp Neries ir Naručio ežero)³⁴. Lietuvai skirtinų pilkapių grupę nuo Nalšios atskiria didelis negyvenamų žemių pleištas pelkėtose Dysnos pakrantėse. Tik Švenčionių apylinkėse Nalšios ir Lietuvos plotai bemaž susilieja, todėl riba tarp jų nėra ryški (tenka orientuotis pagal Dysnos pleišta ir XVI a. Švenčionių valsčiaus ribą). Gana ryški riba eina ties Merkio upe – čia iki šiol išlikusi didžiulė Rūdininkų giria. Anksčiau jos atšaka siauresne juostaėjo iki pat Vilniaus³⁵.

Naujai lokalizavus pirminę Lietuvos žemę, į savo vietą atsistoja ir kai kurie kiti istoriniai faktai, darosi aiškesnė visa Lietuvos valstybės raida. Pavyzdžiui, Vytauto laikų įtakingiausių didikų valdos išsidėsto daugiausia Ašmenos krašte, nors pats Vytautas kilęs iš Trakų. Į tai neseniai atkreipė dėmesį Rimvydas Pet-

rauskas, padaręs išvadą, kad Vytautas daugiausia rėmėsi ne savo iškeltomis, bet tradiciškai valstybėje vyravusiomis giminėmis³⁶.

LIETUVOS ŽEMĖS TARMĖ

Rašytiniais ir archeologiniais šaltiniais paremtas išvadas galima patikrinti ir papildomai argumentuoti išanalizavus duomenis apie XIII a. lietuvių tarmes. Antanas Salys ir Zigmantas Zinkevičius atkreipė dėmesį į tai, kad 1219 m. taikos sutarties tarp Lietuvos ir Voluinės kunigaikščių atpasakojime atsispindėjo vienas esminių rytų aukštaičių tarmės bruožų – dvigarsių *an, am, en, em* virtimas į *un, um, in, im*³⁷. Tarmę, turinčią šią ypatybę, toliau vadinsiu „puntininkų“ tarme, suprasdamas šį terminą plačiaja prasme – kaip visą „puntininkavimo“ izofonos apimaną teritoriją. „Puntininkavimas“, anot A. Salio ir Z. Zinkevičiaus, atsispindi šiuose 1219 m. kunigaikščių vardų užrašymuose³⁸: *Довъспрункъ* – Dausprungas (vietoj Dausprangas); *Вишимут* (turi būti *Вишимунт*) – Višimuntas (vietoj Višimantas); *Китений* (turi būti *Китенийт*) – Kintenis (vietoj Kentenis).

Tarp šių pavyzdžių abejotinas tik Kintenis, mat ukrainiečių rašytame Voluinės metraštyje, kuriame pateikiami šie vardai, nerasta aiškaus atitikmens lietuviškam *g* (ukrainiečių kalboje tokio priebalsio nėra): jis šiame metraštyje dažniausiai rašomas kaip *к* [k] (Dausprungas – *Довъспрункъ*, Gintibutas – *Киттибутъ*, Ligeikis – *Ликуик*, *Ликуек*³⁹, Vaišalgas – *Воишелкъ*⁴⁰, plg. Naugardo I metraščio *Воишелъ*⁴¹, Butigeidis – *Будикудъ*⁴², plg. 1290 m. akto *Butegeyde*⁴³), kartais kaip *кз* (Lengvenis – *Лонькогвени*, *Лонькзвени*⁴⁴), *з* [h] (Mindaugas – *Миндовзъ*⁴⁵), o kartais ir visai praleidžiamas (Girdivilas – *Ерьдивиль*⁴⁶, Gedivydas – acc. sg. *Едивидъ*⁴⁷). Taigi ir Kintenio vardas greičiausiai lietuviškai skambėjo *Gintenis*.

Vis dėlto ir dviejų pavyzdžių pakanka, kad galėtume konstatuoti, jog 1219 m. į Voluinę pasiūsti lietuvių pasiuntiniai buvo „puntininkai“. Reikia pastebėti, kad šia savybe pasižymėjo būtent pasiuntinių tarmė, o kai kurių kunigaikščių kalboje jos galėjo ir nebūti. Čia paminėtas Vismantas, 1219 m. sutartyje užrašytas kaip *Višimuntas*, pats savęs taip nevadino. Kai 1251 m. Voluinės kariai, atėję į pagalbą Tautvilui, asmeniškai susitiko su tuo pačiu Vismantu (kuris žuvo Žemaitijoje besikaudamas Tautvilo pusėje), jo vardą Voluinės metraštininkas užrašė jau be „puntininkų“ tarmės ypatybės: *Висимот* (turi būti *Висимонт*)⁴⁸. Tai suprantama: jei Vismantas buvo žemaičių kunigaikštis (tai labiausiai tikėtina⁴⁹), jo kalboje ir neturėjo būti šios aukštaičių tarmės ypatybės.

Taigi 1219 m. į Voluinę vyko būtent „puntininkų“ tarmės atstovai. Nesunku pastebėti, kad „puntininkų“ tarme kalbėta ir XIII a. didžiųjų kunigaikščių šeimoje, nors ilgą laiką nepasitaikė tinkamo vardo, kuris tas savybes atspindėtų. XIII a. 9-ajame dešimtmetyje fiksuojamas Traidenio dukters Gaudimantės, 1279 m. ištekęsios už Mazovijos kunigaikščio, vardas. Krokuvos pranciškonų analai jos vardą rašo *Gaudemunda*⁵⁰. Lenkai jos vardą išgirdo iš jos pačios – taigi ji irgi buvo „puntininkė“.

Aptarti duomenys apie 1219 m. Lietuvos pasiuntinių ir Traidenio šeimos tarmę leidžia padaryti išvadą, kad XIII a. didžiųjų kunigaikščių šeimose ir aplinkoje kalbėta „puntininkų“ tarme. Ką tai reiškia Lietuvos žemės siaurąja prasme pro-

blemos kontekste? Visų pirma šie duomenys neigia H. Łowmiański teoriją, pagal kurią Lietuvos žemė lokalizuojama Nemuno, Neries ir Merkio tarpupyje, – šiai teritorijai „puntininkavimas“ nebūdingas. Dabar „puntininkų“ tarmės plotas beveik sutampa su buvusios Vilniaus kunigaikštystės (vaivadystės) teritorija, tik šiaurėje silpnėjanti „puntininkų“ įtaka yra paveikusi ir istorinę Upytės žemę⁵¹. Taigi ir Lietuvos žemė siaurąja prasme ieškotina būtent Vilniaus kunigaikštystės ribose. Tai, beje, visiškai sutampa su ankstesne išvada, padaryta analizuojant vien rašytinių šaltinių duomenis.

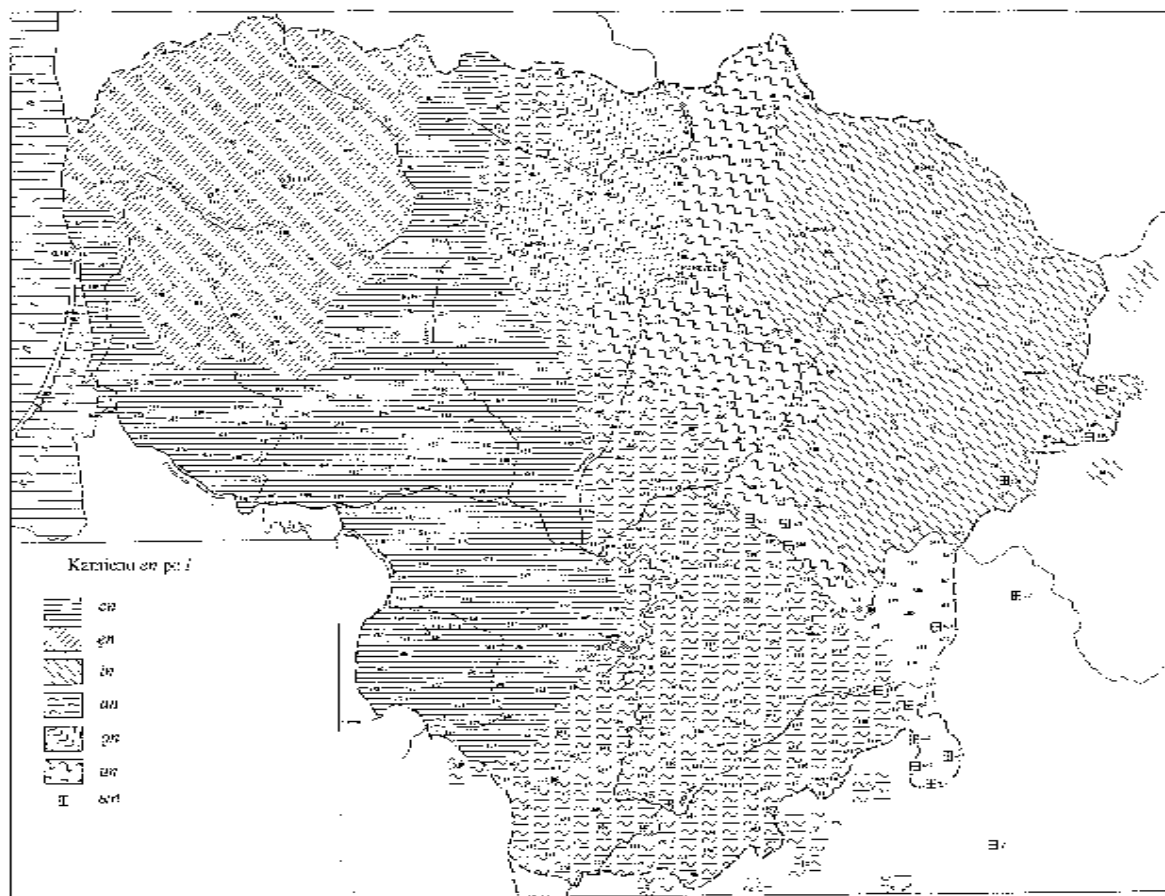
NALŠIOS, DELTUVOS (DĖVILTAVOS) IR NERIES TARMĖS

XIII a. šaltiniuose užfiksuotų vardų analizė leidžia susiaurinti to meto „puntininkų“ tarmės, taigi ir Lietuvos žemės siaurąja prasme, paieškų plotą. Iš Nalšios kunigaikščių vardų užrašymų aiškėja, kad pastarieji XIII a. dar nebuvo „puntininkai“, nors šiuo metu visa buvusios Nalšios teritorija kalba „puntininkų“ tarme. Tai geriausiai parodo žymaus Nalšios kunigaikščio Daumanto vardas. 1265 m. jis su savo kariauna pabėgo į Pskovą ir tapo jo kunigaikščiu. Jo vardas Pskovo ir Naugardo šaltiniuose visuomet rašomas be „puntininkų“ tarmės ypatybių – *Довьмонть* (kartais iškraipytai – *Домонть, Дальматъ*)⁵². Neabejotina, kad Daumanto vardas buvo užrašytas iš jo paties ir jo aplinkos žmonių.

Tą patį („puntininkavimo“ nebuvimą) patvirtina ir kito Šiaurės Rytų Lietuvoje veikusio (greičiausiai Nalšios) kunigaikščio Lengvenio vardas. Eiliuotoje Livonijos kronikoje jis rašomas *Lengewin* (vokiečiai tą vardą išgirdo iš jo paties, nes Lengvenis buvo patekęs į jų nelaisvę)⁵³, Voluinės metraštininkas jo vardą užrašo *Лонькзвени*⁵⁴, vokiečių raštininkas, surašęs 1260 m. Mindaugo donacinį aktą, – *Langwinus*⁵⁵. Čia galime pastebėti *l* veliarizacijos (kietinimo) tendenciją, bet nėra jokių „puntininkavimo“ požymių. Paminėtos Lengvenio vardo formos leidžia daryti išvadą, kad nors paties Lengvenio tarmei ir nebuvo būdingas *l* kietinimas, tokios tarmės atstovų galima buvo sutikti netoli Lengvenio valdų.

Sprendžiant klausimą, kas XIII a. kietino *l*, reikia atsižvelgti į tai, kad ten, kur *l* kietinimas pasireiškė vėliau negu „puntininkavimas“, tokie žodžiai kaip *lenta* šiandien tariami *linta*, o ten, kur *l* kietinimas pasireiškė anksčiau, užėjus puntininkavimo bangai atsirado *lunta* (*lenta* > *lanta* > *lunta*)⁵⁶. Taigi pagal santykį su „puntininkavimu“ *l* kietintojus galima suskirstyti į „lantininkus“ (kuriems „puntininkavimas“ nebūdingas), „lintininkus“ (kurie „puntininkuoti“ pradėjo anksčiau, negu kietinti *l*) ir „luntininkus“ (kurie „puntininkuoti“ pradėjo vėliau, negu kietinti *l*). XIII a. „lantininkais“ galėjo būti ir dabartiniai „lantininkai“, ir „luntininkai“. Šiandien „lantininkuoja“ pietų aukštaičiai ir rytinis vakarų aukštaičių pakraštys, o „luntininkuoja“ Ukmergės, Panevėžio, Biržų krašto gyventojai⁵⁷ (2 pav.).

1260 m. akto analizė leidžia sukonkretinti tarmę, kurios dėka Lengvenio vardas buvo užrašytas *Langwinus*. Surašant šį aktą šalia Lengvenio dalyvavo dar 9 liudininkai iš Lietuvos pusės⁵⁸ – greičiausiai vienas iš jų ir padiktavo raštininkui visą liudininkų sąrašą. Akte nurodytų kunigaikščių lokalizacija yra maždaug aiški. Pirmoji jų grupė – keturi Mindaugo „baronai ir giminaičiai“: Ligeikis, Skabis, Bikšys ir Bunys (*Lygeyke, Schabbe, Bixe, Bune*). Ligeikis ir Bikšys minimi ir 1219 m.

11 2 pav. Kamieno *en po l* tarimas lietuvių kalbos tarmėse. Iš *Lietuvių kalbos atlaso* (t. 2, žemėlapis Nr. 72)

sutartyje, kur jie vadinami Deltuvos (Dėviltavos⁵⁹) kunigaikščiais. Greičiausiai ir 1260 m. minimi visi keturi kunigaikščiai buvo iš Deltuvos, nes bendra giminystė su Mindaugu sieja juos į vieną grupę⁶⁰. Ukmergės apylinkėse yra ir jų vardus primenančių vietovardžių: Skabeikiai, Puniai (dėl pastarojo vietovardžio galima būtų manyti, kad *Bune* – iš klausos neteisingai užrašytas *Punys*)⁶¹. Antroji grupė – trys Našios kunigaikščiai (*Gerdine de Naals*, *Vēge*, *Vēsegele ibidem*). Vienas kunigaikštis – iš Neries žemės (*Parbusse de Nere*), kuri sietina su Kernave⁶². Iš ten pat galėtų būti ir ne visai aiškus jo jaunesnysis bendravardis (galbūt giminaitis) *Parbusse iunior*.

Našiai „lantininkavimas“ nebuvo būdingas (tai rodo ir autentiškiausias Lengvenio vardo užrašymas *Lengewin*, ir dabar Našios teritorijoje išplitęs „lentininkavimas“). Kernavės krašto gyventojai dabar iš dalies „lentininkuoja“, bet kai kuriuos žodžius taria „luntininkiškai“, ir yra supami „luntininkų“ iš šiaurės vakarų (Gelvonų apylinkės) bei pietryčių (Sudervės apylinkės)⁶³. Ukmergės krašto gyventojai irgi „luntininkuoja“. Taigi XIII a. Neries ir Deltuvos žemių gyventojai vardą *Lengvenis* dar galėjo tarti *Langvenis*. Kadangi tarp 1260 m. akto liudininkų kaip tik ir dalyvavo Deltuvos ir Neries kunigaikščiai, galima manyti, kad šių liudininkų sąrašą raštininkui ir bus padiktavęs vienas iš jų. Iš Deltuvos ar Neries galėjo būti kilęs ir kažkuris Lengvenio į Voluinę vestos kariuomenės karys, kurio dėka (matyt, pastarajam patekus į nelaisvę) Voluinės metraštininkas Lengvenio vardą užrašė *Лонькзвени*.

„Puntininkavimo“ požymių nebuvimas Našios, Deltuvos ir Neries kunigaikščių aplinkoje leidžia teigti, kad XIII a. „puntininkavimas“ dar nebuvo būdingas teritorijai į šiaurę nuo Neries (būsimos Vilniaus vaivadystės Užnerio pusei⁶⁴). Tai savo ruožtu apriboja Lietuvos žemės siaurąją prasme plotą Vilniaus vaivadystės Ašmenos pusės teritorija. Atsižvelgiant į jo dydį, galima teigti, kad tai jau net ne paieškos plotas, o pati pirminė Lietuvos teritorija. Prieiname prie tos pačios išvados, kaip ir analizuodami rašytinių šaltinių duomenis. Tai, be abejo, reikšminga, nes skirtingais metodais gautas tas pats rezultatas didina siūlomos Lietuvos žemės lokalizacijos tikėtumą.

TOLESNIS LIETUVOS ŽEMĖS TARMĖS LIKIMAS

Trumpai apžvelkime tolesnę Lietuvos žemės tarmės raidą. Lietuvos kunigaikščiai, ilgai gyvenę už pirminės Lietuvos žemės ribų, galėjo lengvai užmiršti „puntininkų“ tarmę. Taip, matyt, atsitiko jau Gedimino tėvo šeimoje, nes Gedimino sūnų vardai (Narimantas ir Mantivydas) rašomi be „puntininkavimo“ požymių. Pavyzdžiui, Narimanto vardas Naugardo I metraštyje rašomas *Наримонтъ*, *Наримантъ*⁶⁵. Šis vardas turėjo būti išgirstas iš paties Narimanto, nes jis buvo Naugardo kunigaikštis. Panašiai Narimanto vardas rašomas ir Hermano Vartbergės Livonijos kronikoje (*Narmanthe*)⁶⁶ bei rusų metraščiuose, kuriuose nurodomas ir jo brolio Mantivydo vardas – *Монтивитъ*, *Монтивидъ*⁶⁷ (tiesa, pastarasis greičiausiai paimtas iš Vytauto užsakymu sudaryto Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraščio ir labiau atspindi Vytauto kalbinę aplinką).

Be abejo, ne „puntininkų“ tarme kalbėjo Vytautas, gimęs Trakų kunigaikštystėje, t. y. už „puntininkų“ tarmės ribų. Jo užsakymu sukurtame Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštyje „puntininkavimo“ požymių nėra (rašoma Mantivydas – *Монвид, Монтивид*, Narimantas – *Наримонт, Нарамонт*, Vidimantas – *Видимонта, бajoras Manvydas – Монвидомь, Монивидом*)⁶⁸, bet į lotynų kalbą išverstas tas pats tekstas („Origo“) jau suredaguotas „puntininko“: Narimantas rašomas *Narimuth*, Birutės dėdė Vidimantas – *Wyndimund*, bajoras Manvydas – *Munuidi* (bet Gedimino sūnus Mantivydas – *Montwid*)⁶⁹.

Galima manyti, kad Gediminas buvo gimęs už „puntininkų“ tarmės ribų (tai nebūtinai rodo jo protėvių kilmę – greičiausiai jo tėvui tiesiog buvo paskirtos valdos tose žemėse). Tačiau dažni „puntininkiški“ Algirdaičių vardų užrašymai rodo, kad jų aplinkoje vis dėlto įtakingi buvo ir „puntininkų“ tarmės atstovai. XIV a. II pusės didžiųjų kunigaikščių šeimų ir jų aplinkos vardų užrašymai tarminiu požiūriu labai įvairūs, bet „puntininkavimas“ juose vyrauja⁷⁰. Antai Lengvenio Algirdaičio vardas šaltiniuose aptinkamas užrašytas įvairiomis tarminėmis formomis, bet gana dažnai „puntininkuojant“ – *Лызвени* (1389), *Лызвениу* (1389), *Lingwenis* (1389), *Langwenne* (1409), *Lingwen* (1407), *Lengwyn* (1412)⁷¹, *Лугвень* (1412, 1419, 1444)⁷². Šitokia įvairovė, be abejo, sietina su tuo, kad XIV a. visa Užnerio Lietuva buvo tiesiogiai priskirta didžiojo kunigaikščio valdoms (Vilniaus kunigaikštystei), ir jos atstovai įsiliejo į Gediminaičių aplinką.

Lengvenio Algirdaičio vardo užrašymas *Лугвень* (**Lungvenis*) rodo, kad jau XV a. pradžioje „puntininkavimas“ buvo pasiekęs bent Kernavės, o gal ir Ukmergės apylinkes, kur ankstesnio „lantininkavimo“ ir „puntininkavimo“ sąveikoje atsirado „luntininkavimas“. Tačiau, kaip matėme, prieš pusantro šimtmečio greičiausiai būtent šio krašto kunigaikščių aplinkoje vardas *Lengvenis* dar buvo tariamas *Langvenis* (ar *Langvinas*).

Matyt, „puntininkavimas“ Užnerio Lietuvoje visų pirma plito per svarbiausius šio krašto administracinius centrus – Kernavę, Ukmergę, o vėliau ir per kitus valsčių centrus. Vėlesnį smulkesnių centrų „supuntininkėjimą“ atspindi „puntininkavimo“ požymių neturintys ankstyviausi Linkmenų vietovardžio užrašymai: *Lenghemene*, *Lenghemene* (1373)⁷³, *Hange* (turi būti *Lange[men]*) (1375)⁷⁴, *Lengmen* (1416)⁷⁵, *Langwen* (1433)⁷⁶, *Lenkmenij* (1434)⁷⁷. Dviem atvejais pastebimi „lantininkavimo“ požymiai gali būti siejami su informacijos pateikėjais iš Trakų kunigaikštystės (1375 m. dokumentas sudarytas Prūsijos kryžiuočių, turėjusių daugiau reikalų su Trakų kunigaikštyste, o 1433 m. dokumentas – Švitrigailos stovykloje, kurioje galėjo būti įvairių tarmių atstovų). Nors galėjo būti ir taip, kad į šį gynybinį centrą buvo atkelta kažkiek „lantininkuojančių“ žmonių iš Trakų kunigaikštystės. Jau 1442 m. randame užrašytą ir „puntininkišką“ Linkmenų vardo formą (*Лынкменях*)⁷⁸, kuri vėliau įsivyroja: *Лы[н]кгмянь* (1561), *Лынькгмянь* (1561), *Лынькгвяньского* (1562)⁷⁹.

Panašus procesas pastebimas ir Švenčionių vietovardžio užrašymuose. Iš pradžių dar randame nepakitusias formas: *Schwenhiani* (1434)⁸⁰, *Schwieszeniski*, *Schwantany* (1433). Vėliau įsigali „puntininkiškos“ formos: *Швинтянехъ* (1507), *Швинтянскии* (1508), *Швинтянь* (1510)⁸¹, *Swinczpnach* (1524, 1525), *Swinczan* (1523)⁸², *Швинтяньское* (1561), *Швинтянь* (1561), *Швинтяньского* (1562)⁸³.

Galima daryti išvadą, kad didžiojo kunigaikščio aplinkoje XIV a. jau buvo įvairių tarmių atstovų, bet „puntininkų“ įtaka buvo didžiausia. Matyt, Vilniaus vaivadystės valsčių centruose, kaip ir didžiųjų kunigaikščių aplinkoje, ilgainiui įsivyravo „puntininkai“, kurie ir išplatino „puntininkavimą“. Sena „puntininkų“ tarmės atstovų pirmenybė nulėmė, kad „puntininkų“ tarmė išgalėjo visoje Vilniaus vaivadystėje ir tapo XVI–XVII a. Vilniuje leistų lietuviškų knygų kalbos pagrindu⁸⁴.

IŠVADOS

1. Henryko Łowmiańskiego 1932 m. pasiūlyta Lietuvos žemės lokalizacija Nemuno, Neries ir Merkio tarpupyje neatitinka istorinių faktų visumos ir nesiderina su dialektologiniais duomenimis.

2. Lietuvos žemės lokalizacijai labai svarbus yra Vygando Marburgiečio paliudijimas, kad Lietuvos žeme siaurąja prasme 1390 m. buvo vadinama Vilniaus kunigaikštystė.

3. Lietuvos žemėje siaurąja prasme buvo kalbama „puntininkų“ tarme (t. y. tarme, kuri dvigarsius *an, am, en, em* verčia į *un, um, in, im*).

4. XIII a. „puntininkų“ tarmės plotas buvo siauresnis: į jį neįėjo žemės, esančios į šiaurę nuo Neries, – Naššia, Deltuva (Dėviltava), Neris.

5. Lietuvos žemė siaurąja prasme buvo Ašmenos krašte (vėlesnės Vilniaus vaivadystės Ašmenos pusė). XIII a. tik jos gyventojų kalbai buvo būdingas „puntininkavimas“, vėliau išplitęs visoje Vilniaus vaivadystės teritorijoje.

Gauta 2001 12 08

Nuorodos

¹ H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno, 1932, t. 2, s. 108–111, 118–121.

² *Atskaņu hronika = Livländische Reimchronik*, V. Bisenieka atdzejojums, Ē. Mugurēviča piekšvārds, Ē. Mugurēviča, K. Kļaviņa komentari, Rīgā, 1998, p. 113 (eil. 3325, 3329, 3349–3350).

³ *Ibid.*, p. 222 (eil. 8348).

⁴ Ипатьевская летопись, *Полное собрание русских летописей* (toliau – ПСРЛ), Санкт Петербург, 1908, т. 2, стб. 847.

⁵ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, herausgegeben von F. G. von Bunge (toliau – LUB), Reval, 1853, Bd. 1, s. 453 (Nr. 355).

⁶ R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūsų prie Mėlyniųjų Vandenių*, Vilnius, 1975, p. 137–140.

⁷ *Ibid.*, p. 139.

⁸ H. Łowmiański, *op. cit.*, p. 110–111.

⁹ T. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius, 2000, p. 178–180.

¹⁰ Ипатьевская летопись, стб. 4 ir 8 (įvadas, apie 1110 m.), 141 (1040 m.), 294 (1131 m. – metraštyje 1132 m.), 496 (1159 m.), 519 (1162 m.), 620 (1180 m.); *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва – Ленинград, 1950, с. 181 (1044 m.).

- ¹¹ Annales Quedlinburgenses, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, Lipsiae, 1925, t. 3, p. 80.
- ¹² H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku, Warszawa, 1933, p. 84–85.
- ¹³ Э. Гудавичус, „Литва Миндовга“, *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей*, Вильнюс, 1985, с. 219–227; E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius, 1991, p. 41–55; E. Gudavičius, Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais, *Metai*, 1992, Nr. 1, p. 125–127; E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 138–144.
- ¹⁴ Žr. žemėlapis: E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius, 1989, p. 32, 96.
- ¹⁵ G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius, 1995, p. 168 (169 pav.), p. 170 (172 pav.); G. Zabiela, Laidosena pagoniškoje Lietuvoje, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 364–367, 369 (6 pav.).
- ¹⁶ Wigand von Marburg. Die Chronik, *Scriptores rerum prussicarum* (toliau – SRP), Bd. 2, Leipzig, 1863, p. 641 (§149); Vygandas Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė R. Jasas, įvadą parašė R. Trimonienė, paaiškinimus – R. Trimonienė, K. Gudmantas, Vilnius, 1999, p. 198.
- ¹⁷ Z. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.*, Poznań, 1980, s. 12–17.
- ¹⁸ G. Zabiela, Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse, *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius, 1992, p. 12–24; G. Zabiela, T. Baranauskas, Deltuvos žemė, *Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai*, Vilnius, 1996, p. 5–14 (*Eskizai*, Ukmergė, 1999, Nr. 10, p. 3–8).
- ¹⁹ Plg.: A. K. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 1998, с. 116–120, 197 (карта 4).
- ²⁰ Супрасльская летопись, *ПСРЛ*, Москва, 1980, т. 35, с. 61–62; Виленская летопись, *ibid.*, с. 85–86; Академическая летопись, *ibid.*, с. 115–116.
- ²¹ J. Ochmański, Lietuvių etninė siena rytuose nuo padermių epochos ligi XVI amžiaus, *Rytų Lietuva: istorinių ir etnografinių studijų rinkinys*, Chicago, 1980, p. 121–211; П. Гаучас, К вопросу о восточных и южных границах литовской этнической территории в средневековье, *Балто-славянские исследования. 1986. Сборник научных трудов*, Москва, 1988, с. 195–213, 2 žemėlapiai (toponimikos ir religijos) įklijose knygos gale. Šių žemėlapių pagrindu rekonstruota pirminė lietuvių etninė teritorija: *Lietuvos istorijos atlasas*, vyr. red. P. Gaučas, Vilnius, 2001, p. 10.
- ²² Wigand von Marburg, Die Chronik, p. 544 (§57).
- ²³ Peter von Dusburg. Chronicon terrae Prussiae, *SRP*, Leipzig, 1861, Bd. 1, p. 180 (III, 322).
- ²⁴ Wigand von Marburg, Die Chronik, p. 527 (§52).
- ²⁵ Die littauischen Wegeberichte, *SRP*, Leipzig, 1863, Bd. 2, p. 704 (W. 91).
- ²⁶ J. Jakubowski, Opis Księstwa Trockiego z r. 1387: przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej, *Przegląd Historyczny*, 1907, t. 5, zes. 1, p. 44–45.
- ²⁷ Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae, *SRP*, Leipzig, 1863, Bd. 2, p. 115.
- ²⁸ J. Jakubowski, *Mapa wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. I. Część północna*, Kraków, 1928.
- ²⁹ *Gedimino laiškai*, parengė V. Pašuta ir I. Štal, Vilnius, 1966, p. 169.
- ³⁰ *Новгородская первая летопись...*, с. 98, 341.
- ³¹ Я. Зверуго, *Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.*, Мінск, 1989, с. 8 (žemėlapis: pilkarnai Nr. 18–30, 37, 38), с. 21–29 (analizė).

³² H. Łowmiański, op. cit., t. 1, Wilno, 1931, s. 37–46; V. Žulkus, L. Klimka, *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*, Vilnius, 1989, p. 4–7; V. Šimėnas, Dykros – tai genčių neapgyventi plotai, *Mūsų gamta*, 1990, Nr. 5, p. 18–19; V. Šimėnas, Die Wildnis und baltische Stämmengrenzen, *Archaeologia Baltica*, Vilnius, 1995, p. 147–155; B. Dundulis, Lietuva laisvės kovų sukuriuose (IX–XIX a.), Vilnius, 1990, p. 4–5; С. Д. Ковалевский, *Образование классового общества и государства в Швеции*, Москва, 1977, с. 28–30; Г. Ю. Цезарь, *О галльской войне*, перевод и вступительные статьи М. М. Покровского, Москва, 1991, с. 114 (VI, 23).

³³ T. Baranauskas, op. cit., p. 133.

³⁴ А. Лухтан, В. Ушинкас, К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных, *Древности Литвы и Белоруссии*, Вильнюс, 1988, с. 94 (рис. 2); А. К. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 1998, с. 195 (карта 2), с. 196 (карта 3); В. В. Седов, Балты, *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Москва, 1987, с. 382 (карта 45).

³⁵ H. Łowmiański, op. cit., t. 2, s. 113.

³⁶ R. Petrauskas, XIV a. pabaigos – XV a. pradžios diduomenės kilmė, *Lituanistica*, 2000, Nr. 1–2(41–42), p. 16–31.

³⁷ A. Salys, Lietuvių kalbos tarmės, *Lietuvių enciklopedija*, t. 15: Lietuva, Boston, 1968, p. 581–582; Z. Zinkevičius, Dėl lietuvių kalbos tautosilabinių an tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo, *Baltistica*, 1972, I priedas, p. 228; Ė. Зинкявичус, К вопросу о генезисе современных литовских диалектов, *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей*, Вильнюс, 1985, с. 203; Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, Vilnius, 1987, t. 2, p. 245.

³⁸ Ипатьевская летопись, *ПСРЛ*, Санкт Петербург, 1908, т. 2, стб. 735–736.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., стб. 858 ir kt.

⁴¹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград, 1950, с. 84, 313 (Въишелгъ), с. 455 (Въишелгъ). Plg.: K. Būga, *Rinkiniai raštai*, Vilnius, 1958, t. 1, p. 237: „Воишелгъ galėtų būti *Vaiš-algas*“ (šia teisinga išvada K. Būga suabejojo tik todėl, kad pasirėmė iškraipytomis *Vaišalgo* vardo formomis iš XVI a. Lietuvos metraščių ir negalėjo paaiškinti Voluinės metraščio „k“).

⁴² Ипатьевская летопись..., стб. 933.

⁴³ *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung* (toliau – *PUB*), Königsberg, 1909, Bd. 1, Hälfte 2, s. 355.

⁴⁴ Ипатьевская летопись..., стб. 798.

⁴⁵ Ипатьевская летопись..., стб. 859 ir kt.

⁴⁶ Ипатьевская летопись..., стб. 735.

⁴⁷ Ипатьевская летопись..., стб. 815, 822.

⁴⁸ Ипатьевская летопись..., стб. 818.

⁴⁹ G. Zabiela, Kur buvo Sprudeikio valdos?, *Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmėtis*, Vilnius, 1987, p. 67–69; plg.: T. Baranauskas, Karalienė Morta ir Šiauliai, *Voruta*, 1998 03 21, Nr. 12(342), p. 12.

⁵⁰ Rocznik Franciszkański Krakowski, *Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski*, Lwów, 1878, t. 3, p. 47.

⁵¹ Z. Zinkevičius, Dar dėl an tipo junginių siaurinimo, *Baltistica*, 1976, t. 12(2), p. 143–144; Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, Vilnius, 1987, t. 2, p. 246.

⁵² *Новгородская первая летопись*, с. 85–86, 90, 314–316, 324, 329, 330; В. И. Охотникова, *Повесть о Довмонте*, Ленинград, 1985.

- ⁵³ *Atskaņu hronika...*, p. 100–109 (eil. 2721, 2735, 2752, 2760, 2803, 2851, 2857, 2863, 2570, 2873, 2877, 2882, 2951, 2961, 3002, 3014, 3019, 3028, 3040, 3045, 3049, 3064, 3067, 3069, 3081, 3112).
- ⁵⁴ Ипатьевская летопись..., стб. 798.
- ⁵⁵ *PUB*, Bd. 1, Hälfte 2..., p. 93.
- ⁵⁶ Plg.: Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius, 1978, p. 52.
- ⁵⁷ *Lietuvių kalbos atlasas*, t. 2: Fonetika, Vilnius, 1982, žemėlapis Nr. 72.
- ⁵⁸ *PUB*, Bd. 1, Hälfte 2..., p. 93.
- ⁵⁹ Istorinį Deltuvos vardą rekonstravo A. Vanagas, *Lietuvos miestų vardai*, Vilnius, 1996, p. 47–63.
- ⁶⁰ G. Zabiela, T. Baranauskas, Deltuvos žemė..., p. 6.
- ⁶¹ T. Baranauskas, G. Zabiela, Mindaugo dvaras Latava, *Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai*, Vilnius, 1998, p. 31.
- ⁶² T. Baranauskas, op. cit., p. 133.
- ⁶³ *Lietuvių kalbos atlasas*, t. 2: Fonetika..., p. 88, žemėlapis Nr. 72.
- ⁶⁴ Z. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.*, Poznań, 1980.
- ⁶⁵ *Новгородская первая летопись*, с. 345, 349, 358.
- ⁶⁶ Hermani de Wartberge Cronicon Livoniae, *SRP*, Bd. 2, ... s. 76.
- ⁶⁷ Рогожский летописец, *ПСРЛ*, Петроград, 1922, т. 15, вып. 1, стб. 117; Тверская летопись, *ПСРЛ*, Санкт Петербург, 1863, т. 15, стб. 436; Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки, *ПСРЛ*, Санкт Петербург, 1889, т. 16, стб. 103; Типографская летопись, *ПСРЛ*, Петроград, 1921, т. 24, с. 117 (Мойтовить).
- ⁶⁸ Супрасльская летопись, *ПСРЛ*, Москва, 1980, т. 35, с. 61, 63; Слуцкая летопись, *ibid.*, с. 69; Виленская летопись, *ПСРЛ*, т. 35, с. 85, 87; Академическая летопись, *ibid.*, с. 110 (Моидивиды, Моньдеvidу), с. 113 (Мониводом); Летопись Красинского, *ibid.*, с. 132.
- ⁶⁹ Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae, *ibid.*, с. 115, 117.
- ⁷⁰ A. Salys, *Lietuvių kalbos tarmės...*, p. 581.
- ⁷¹ K. Būga, op. cit., p. 253.
- ⁷² *Новгородская первая летопись*, с. 403–404, 412, 423.
- ⁷³ Hermani de Wartberge Cronicon Livoniae, ... s. 103.
- ⁷⁴ *SRP*, Bd. 2, ... s. 574.
- ⁷⁵ *LUB*, Bd. 5, Reval, 1865, s. 135 (Nr. 2072).
- ⁷⁶ *SRP*, Bd. 3, ... s. 499.
- ⁷⁷ *Kodex dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (toliau – *KDKW*), Kraków, 1932, t. 1, s. 154 (Nr. 135).
- ⁷⁸ *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 3. Užrašymų knyga 3 (1440–1498)*, Vilnius 1998, p. 68.
- ⁷⁹ *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 564. Viešųjų reikalų knyga 7 (1553–1567)*, Vilnius 1996, p. 70, 85, 103. Linkmenų vardo užrašymai *Langwen* (1433) ir *Лынькэвяньского* (1562) gali rodyti, kad vietovė turėjo gretimą formą *Lengveniai* (ar *Lengvenys*), atsiradusią dėl XIII a. šią vietovę valdžiusio kunigaikščio Lengvenio vardo įtakos (plg.: R. Batūra, Linkmenų pilis ir krašto gynyba XIII–XV a., *Ignalinos kraštas*, Vilnius, 1966, p. 37–38).
- ⁸⁰ *KDKW*, t. 1, ... s. 150 (Nr. 132).
- ⁸¹ *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 8. Užrašymų knyga 8 (1499–1514)*, Vilnius 1995, p. 208, 404, 588.
- ⁸² *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 1. Užrašymų knyga 1 (1380–1584)*, Vilnius 1998, p. 28, 136, 58, 36.
- ⁸³ *Lietuvos metrika. Knyga Nr. 564. Viešųjų reikalų knyga 7 (1553–1567)*, Vilnius 1996, p. 70, 85, 103.
- ⁸⁴ Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, Vilnius, 1988, t. 3, p. 234–277.

Tomas Baranauskas

WHERE WAS THE LAND OF LITHUANIA?

S u m m a r y

In 1932 Polish historian Henryk Łowmiański singled out the Lithuanian land in the narrow sense within the territorial structure of the Lithuanian State of the 13th century and tried to define its boundaries. He identified the Lithuanian land in the narrow sense with the nucleus of the later Duchy of Trakai. This localisation had been dominant in the historiography for a long time. However, the facts discussed in this article are forcing on its revision. A new localisation of the Lithuanian land, based on historical, archaeological and dialectological facts, is suggested. The sources of the 11–12th centuries reveal that Lithuania was situated in the border area with Ruthenia. It becomes clear from the description of the raid of Vytautas and the Crusaders in 1390 by Wigand Marburg that the Duchy of Vilnius was called Lithuania in the narrow sense at that time. Comparing this fact with the earlier situation, the conclusion was made that in the 13th century the Lithuanian land in the narrow sense could encompass only the south-eastern part of the future Duchy of Vilnius, *i. e.* the region of Ašmena. In this region a group of eastern Lithuanian barrows exists, which may be related to the Lithuanian land. The eastern border of Lithuania is defined also by the toponyms Grodno, Novogrudok, Deliatichi, Gruzdovo, Lebedevo and Miadel which are ascribed to Ruthenia in the sources of the 14th century. The latter 3 toponyms must be related to the Duchy of Krevo, which thus must be treated as the closest Ruthenian neighbour of the Lithuanian land. The new localisation of the Lithuanian land explains also why the most influential nobility of the Lithuanian State was still living in the Ašmena region in the 15th century.

The localisation of the Lithuanian land is verified by dialectological data. Analysing personal names and toponymy of the 13–15th centuries, it was concluded that in the 13th century exclusively in the Lithuanian land, in the circle of the Lithuanian sovereigns, a dialect was spoken, which was characterised by rendering the diphthongs *an, am, en, em* as *un, um, in, im*. This is attested by the names of the Lithuanian dukes *Dausprunk, Višimu[n]t* probably transmitted through the Lithuanian legates to Volhynia in 1219 and the name *Gaudemunda*, the daughter of the Grand Duke Traidenis. In that time this dialect had not spread yet in this part of the future Duchy of Vilnius, which was north from the Neris River – in so-called Trans-Nerian Lithuania. This fact is proved by the names of the dukes of Naššia of the 13th century – *Daumantas* and *Lengvenis* recorded in well-informed sources, and by the records of the toponyms *Lenkmenys/Linkmenys* and *Švenčionys/Švinčionys* in the 14th – 1st half of the 15th century. The dialect of the Lithuanian land spread in the Trans-Nerian region in the 14–15th centuries through the administrative structures of the Lithuanian State, in which speakers of this dialect were most influential. This conclusion confirms the suggested localisation of the Lithuanian land, because the rendering of diphthongs *an, am, en, em* to *un, um, in, im* is not characteristic of the Duchy of Trakai. Having excluded Trans-Nerian Lithuania, this dialect could exist only in the region of Ašmena.